

Матеріали черняхівської культури, сліди якої було виявлено на південно-західному схилі мису, представлені кружальною керамікою — фрагментами донець мисок на кільцевих піддонах з відмученого тіста з пролощеною поверхнею сірого кольору та значними домішками піску. Матеріали аналогічні кераміці інших пам'яток черняхівської культури¹⁷.

Різночасові археологічні комплекси з Плисків — Чернявки вказують на тривале існування пам'ятки, починаючи з раннього Трипілья. Характеристика матеріалів цього періоду і була основною темою публікації.

Т. Н. Радиевская

ПОСЕЛЕНИЕ ЭПОХИ МЕДИ — РАННЕГО ЖЕЛЕЗА У СС. ПЛИСКОВ И ЧЕРНЯВКА ВИННИЦКОЙ ОБЛАСТИ

Публикация посвящена характеристике раннетрипольских материалов, найденных на поселении Плисков — Чернявка. Раннетрипольский слой на памятнике был прослежен в 5-ти раскопках. Выявлены остатки глинобитных жилищ, хозяйственных ям, а также сооружения из камня. Раннетрипольский комплекс самый многочисленный. Состоит он в основном из керамики, которая подразделяется на 3 группы — с углубленным, каннелированным орнаментом и кухонная.

Анализ известных в настоящее время материалов позволяет отнести поселение к заключительной фазе раннего Триполья. Раннетрипольский керамический комплекс из Плисков — Чернявки отражает момент появления трипольских племен в бассейне Среднего Днепра и свидетельствует о расселении их в этом районе уже на заключительном этапе раннего Триполья.

Т. Н. Радиевская

SETTLEMENTS OF BRONZE EPOCH — EARLY IRON NEAR VIL. PLISKOV, VINNITSA REGION

The publication is devoted to characteristics of the early Tripolian materials found in the settlement of Pliskov-Chernyavka. The early Tripolian stratum on the monument was traced in 5 excavations. Remains of adobe buildings, household pits as well as stone constructions were found. The early Tripolian complex is the most numerous. It consists, mainly, of pottery which is subdivided into 3 groups: with deep ornament, cannelled ornament and that for kitchen.

Analysis of the materials known at present permits dating the settlement to the final phase of the early Tripolie. The early Tripolian pottery complex from Pliskov-Chernyavka reflects the moment of Tripolian tribes' appearance in the Middle Dnieper basin and testifies to the settling in this region at the final stage of the early Tripolie.

Одержано 05.01.83.

¹⁷ Баран В. Д. Черняхівська культура. — К., 1981. — С. 189, 190, 194. — Табл. 12, 13.

Херсонес і Західний Понт: проблема контактів

В. І. Кадеєв, С. Б. Сорочан

Досліджуються нові і деякі давно відомі матеріали з розкопок Херсонеса, що вказують на торговельно-економічні та культурні зв'язки Північного Причорномор'я з Мезією і Фракією в перших століттях нашої ери.

Існування певних економічних зв'язків Херсонеса із Західним Причорномор'ям у перших століттях н. е. вважається доведеним¹. Так, перебування у Херсонесі римського гарнізону, на думку деяких авторів, сприяло не тільки поширенню римського впливу, але й фракійської культури². Проте даних, що підтверджують ці висновки, поки що небагато.

На підставі уже відомих і нових досліджень спробуємо встановити характер економічних та культурних контактів Херсонеса з Фракією і Мезією у перших століттях н. е., уточнити та доповнити уявлення з цієї проблеми, виявити ступінь впливу римської Фракії на Херсонес.

Новим підтвердженням існування економічних контактів Херсонеса з Західним Понтом є знахідки уламків керамічних ступ-мортаріїв з дворядковими латинськими клеймами MARCV [SA]/[RE] TIO FE [CIT] та [PH] ILEM [OH]/[M] INN [E], що належали майстрам Марку Арецію та Філемону³. Посудини правили для розтирання овочів, зерна, приготування тіста, сиру. Подібні мортарії відомі в Тірі та Ольвії⁴. Вони були поширені у другій половині II — початку III ст. у подунайських провінціях⁵. Вироби Марка Ареція знайдено в Дакії, Ульпії Траяна, Сарміцетугузі, Бурідаві, Рсмулі та в Нижній Мезії, в районі с. Остров (повіт Адамклісі) та в Дуросторумі⁶. Мортарії з клеймом Філемона виявлено в Тібіскумі (Дакія), Барбосі та Дуросторумі (Нижня Мезія)⁷. Ці майстри були вихідцями з Північної Італії і займалися своїм ремеслом у канабі XI Клавдієвого легіону, що була розташована в Дуросторумі⁸. Можна припустити, що продукція Марка та Філемона супроводжувала пересування римських військових підрозділів між Нижньою Мезією і Таврикою, поширювалася торговцями, що обслуговували солдатів та їхні сім'ї. В цей час в Херсонесі були відомі й інші вироби мезійських ремісників, що свідчить про розширення економічних контактів міста із територією західного узбережжя Чорного моря. Серед таких виробів можна відзначити світильники із зображенням півня, канфара, виноградної китиці, нереїди на гіпсокамні тощо, що мають повну схожість із виробами з розкопок на території Малої Скіфії (сучасна Добруджа). Відомі вони й в Ісакчя, Печеняге, Сімбета Нове, Істрії, Овідії, Тропеї Траяна, Бізоні, але особливо поширені в Каллатії і Томі⁹. Датуються вироби другою половиною II — початком III ст., і, на думку румунських дослідників, належать до однієї з найбільших у Причорномор'ї майстерень Евктемона та його послідовників¹⁰. До привізних належать також два буролакових світильники «ме-

¹ Сорочан С. Б. Економічні зв'язки Херсонеса Таврійського з заходом в I ст. до н. е.— V ст. н. е. // Археологія.— 1985.— Вип. 50.— С. 9—18; Сорочан С. Б., Шевченко А. В. Западноритійські світильники II—VI вв. із Херсонеса // ВХУ.— 1983.— № 238.— С. 94—100; Зубарь В. М., Сорочан С. Б. Новий погребальний комплекс II—IV вв. н. е. і економічне розвиток Херсонеса // Антична культура Северного Причорномор'я в перші століття нашої ери.— К., 1986.— С. 101—129.

² Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса.— К., 1973.— С. 273; Щеглов А. Н. Фракийские посвященные рельефы из Херсонеса Таврического // МИА.— 1969.— № 150.— С. 177.

³ ДХМ, інв. № 35272, 31504, 390/36502; Калашник Ю. П. Группа керамических клейм римского времени из Ольвии и Херсонеса // СГЭ.— 1986.— Т. 51.— С. 41.

⁴ Клейман И. Б., Сон Н. А. Западноритійські і провінціально-римські культурно-економічні зв'язки Тирю // МАСП.— К., 1983.— С. 52, 53.— Рис. 2, 4.

⁵ Băluță C. Mortaria ștampilata comune în Dacia și Moesia Inferior // Pontica.— 1981.— Т. 14.— Р. 264.

⁶ Ibid.— Р. 265, 266; Culică V. Un nou «mortarium» cu ștampilă, descoperit în Dobrogea // SCIV.— 1965.— Т. 16.— N 2.— Р. 373—375.— Fig. 1—2.

⁷ Băluță C. Op. cit.— Р. 266, 267.

⁸ Culică V. Un nou «mortarium» ... — Р. 376; Culică V. Ștampilă pe mortaria găsite în sud — vestul Dobrogei // SCIV.— 1971.— Т. 22.— N 2.— Р. 335, 336.

⁹ Сорочан С. Б., Шевченко А. В. Указ. соч.— С. 95—97.— Рис. 1—4; Кузманов Г., Салкин А. Коллекция от античных ламп в Музея на Каварна // Известия на Народния музей.— Варна, 1981.— Кн. 17.— С. 55.— Табл. V, 39—42; Icoponi C., Bordeianu C. A novă descoperire de Lucerne la Constanta // Pontica.— 1981.— Т. 14.— Р. 270.— Fig. 1—3.— Р. 274—276.

¹⁰ Rădulescu A. Die locale Herstellung de Beleuchtungsgegenstände-Lucernae // Pontica.— 1981.— Т. 14.— Р. 187.

зійського типу» із зображенням бика на щитку, загостреними овами на плечах та врізною сигнатурою на дні (рис. 1) *. Такі світильники зустрічаються в похованнях Каллатії II ст.¹¹, але в переважній більшості походять з Томі¹², що дає підставу вважати цей центр їх основним експортером. У Херсонесі відома й інша продукція мезійських майстрів — червонолакові та буролокові посудини з рельєфним рослинним орнаментом (рис. 2) *, теракотова іграшкова фігурка коня із наскрізними отворами для осей коліс¹³. На території Мезії, в районі Нікополя-на-Істрі, виявлено не тільки аналогічні вироби, але й керамічний бій, випалювальні печі та керамічні форми для виробництва цих речей¹⁴.

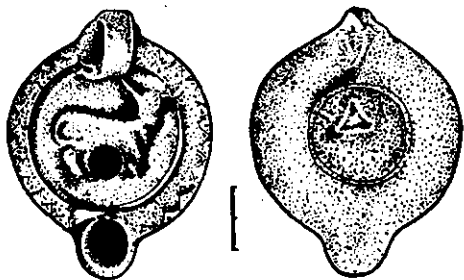

Рис. 1. Світильник «мезійського» типу з сигнатурою

Привертають увагу одноручні глечики з тулубом біконічної форми, що трапилися у могильнику біля радгоспу «Севастопольський», неподалік від Херсонеса. Тут виявлено ще 384 амфори та глечики, що правили поховальними урнами. Серед них було 11 однотипних глечиків із рожево-коричневої та світло-червоної глини з циліндричним, ледь перехопленим біля основи горлом та лійкоподібним піддоном. Такі ж глечики знайдено на Козирському городищі, в Ольвії, городищах Золотий Мис (с. Широка Балка) поблизу с. Петухівка¹⁵ та на Усть-Альмінському в Південно-Західному Криму^{***}. Поодинокі знахідки відомих в Мірмекії й Танаїсі¹⁶. Картографування вказує на походження цих глечків із Західного Причорномор'я. Особливо часто вони трапляються в могильниках Малої Скіфії. Румунські археологи неодноразово відзначали їх присутність у похованнях поблизу Вістіерна, Єнісала (повіт Тулча), Улчюр, Хорія, поселенні Аліман (повіт Констанца), Томі, Каллатії¹⁷. А. Радулеску вважає можливим їх місцеве виробництво в провінції Мала Скіфія¹⁸. Очевидно, слід визнати їх подунайське походження.

Відносно датування глечиків єдиної думки немає. А. В. Бураков вважає, що в Козирці вони існували з кінця I ст. до н. е. до середини III ст. н. е., тобто до загибелі городища¹⁹. Останнім часом ряд дослідників на підставі стратиграфії поховань та аналізу інвентаря поховальних урн-глечиків з могильника поблизу радгоспу «Севастопольський»

* ДХМ, інв. № 19009, 104/37048.

¹¹ *Bărlădeanu-Zavatin E.* În legătura cu o necropolă din epoca română la Callatis // *Pontica*.— 1977.— Т. 10.— Р. 128, 129.— N 1.— Pl. 6, 1.— Р. 137.— N 10.

¹² *Iscopoti C.* Opaite greco-romene.— București, 1967.— Р. 96.—98.— N 441—459.— Р. 20.— Тір. XX.

¹³ ДХМ, інв. № 196/36502.

¹⁴ ОАК за 1893 г.— СПб., 1895.— С. 74.

¹⁵ *Сулгов Б.* Един занаятчийски център в Долна Мизия // *Археология*.— 1982.— Кн. 4.— С. 30, 31.— Обр. 1, 4; *Вълов В.* Антични некрополи в Свишовско // *Археология*.— 1965.— Кн. 1.— С. 33.— Обр. 11.

¹⁶ *Бураков А. В.* Городище біля с. Козирки поблизу Ольвії // АП УРСР.— 1962.— Т. 11.— С. 51, 61, 70, 72, 75.— Табл. II, 6.

¹⁷ *БИАМ*, інв. № V Ar.-71, № 85.

¹⁸ *Гайдукевич В. Ф.* Раскопки Мирмекии в 1935—1938 гг. // *МИА*.— 1952.— № 25.— С. 169.— Рис. 61.

¹⁹ *Rădulescu A.* Contribuții la cunoașterea ceramicii de uz comun din Dobrogea // *Pontica*.— 1975.— Т. 8.— Р. 346.— Pl. 2—2a; *Babes M.* Necropolă daco-romană de la Enisala // *SCIV*.— 1971.— Т. 22.— N 1.— Р. 25, 26.— Fig. 2, 1—2, 4; 3, 1—4; 4, 1, 2, 5; 8, 1; *Scorpan C.* Mormint getic de epocă română la Aliman // *Pontica*.— 1977.— Т. 10.— Р. 238—241.

¹⁸ *Rădulescu A.* Contribuții ... — Р. 358.

¹⁹ *Бураков А. В.* Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры.— К., 1976.— С. 102, 103.— Тип. 8.

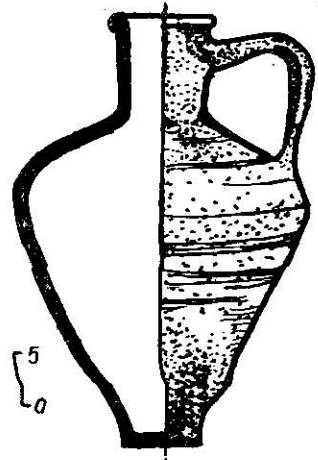
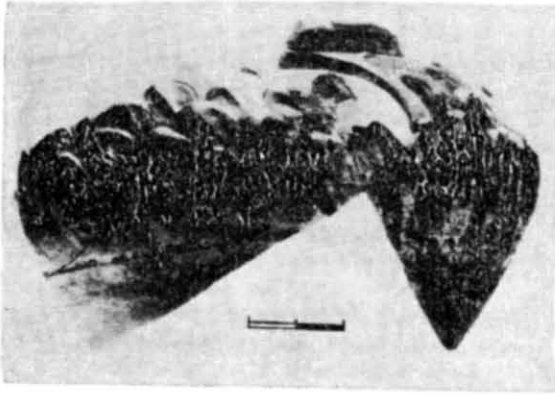

Рис. 2. Фрагмент буролакової посудини з рельєфним орнаментом.

Рис. 3. Глек з біконічним тулубом на піддоні з могильника біля радгоспу «Севастопольський».

датовують деякі з них III ст.²⁰ С. Ф. Стржелецький вважав за можливе датувати їх другою половиною чи навіть 70—80-х рр. III ст.²¹ Вивчення глеків з біконічним тулубом з могильника показує, що серед них можна виділити два різночасові варіанти. Більш пізній представлений глеками висотою 35—45 см, з діаметром тулуба 24—29 см. Глеки мають високе (9,5—13 см) горло діаметром 9—12 см, високий (близько 6—9 см) лійкоподібний піддон діаметром 10 см, виступ на дні, широку ручку, вигнуту до горла під прямим кутом та ледь вигнуту біля нижньої частини тулуба.

Відомо шість таких посудин*. Для їх датування важливі знахідки глеків-урн № 5 та 6**, накривками для яких правили червонолакові плоскодонна конічна чашка II—III ст. та чашечка з округлими, трохи загнутими до середини, стінками²². Обидва глеки виявлено в засипці підбійної могили № 3 з матеріалами II—III ст. та херсонесськими монетами 130—140 і 140—270 рр.²³ Ще один глек-урна (№ 17***), накритий конічною чашкою II—III ст., трапився в засипці підбійної могили № 14 разом з глиняним глечиком, скляним бальзамарієм кінця I—II ст. н. е. та лучковою одночленною фібулою з нижньою тягивою другої половини II—III ст.²⁴ У самому глеку знайдено скляний бальзамарій з конічним тулубом та фібулу з підвісним приймачем, кінець якої щільно обмотаний дротом²⁵. А. К. Амброз відносить її до так званих «інкерманських» фібул другої половини II—III ст.²⁶

Глек-урна № 245**** знайдений у засипці над могилою № 104, інвентар якої становили столова кераміка та скляний глек з низьким ци-

²⁰ Гороховський Є. Л., Зубар В. М., Гаврилюк Н. О. Про пізню дату деяких античних городищ Ольвійської хори // Археологія.—1985.—Вип. 49.—С. 30.

²¹ Стржелецький С. Ф. Разведки могильника III в. н. э. в совхозе № 10 1954 г. // Архив ГХМ.—Д. № 1312.—Л. 328, 329 (урны № 9, 11); Стржелецький С. Ф. Отчет о раскопках могильника в совхозе № 10 1956 г. // Архив ГХМ.—Д. № 747.—Л. 51 (урны № 5, 6, 17).

* Могильник поблизу радгоспу «Севастопольський», урна № 9, 11 (1954 р.); № 5, 6, 17 (1956 р.); № 245 (1962 р.).

** ДХМ, інв. № 8/36444, 10/36444.

²² Книпович Т. Н. Краснолаковая керамика первых веков н. э. из раскопок Боспорской экспедиции 1935—1940 гг. // МИА.—1952.—№ 25.—С. 303.—Рис. 3, 3;—С. 315.—Тип. 13 (Т).

²³ Стржелецький С. Ф. Отчет о раскопках ... 1956 г.—Л. 6—8, 37.—Рис. 161, 162.

*** ДХМ, інв. № 32/36444.

²⁴ Стржелецький С. Ф. Отчет ... 1956 г.—Л. 15.—Рис. 54, 55; Порівн.: Амброз А. К. Фібулы юга европейской части СССР.—М., 1966.—С. 52.—Табл. 9—17.

²⁵ Стржелецький С. Ф. Отчет ... 1956 г.—Л. 40.—Рис. 184.

²⁶ Амброз А. К. Указ. соч.—С. 52.

**** ДХМ, інв. № 152/36576.

ліндричним тулубом, муфтоподібними вінцями і широкою жолобчастою ручкою, що дає підставу датувати поховання не пізніше II ст.²⁷ а глечик, що служив урною, — не раніше кінця II—III ст.

Інший варіант глечиків представлений п'ятьма посудинами * — висотою 33—48 см, з діаметром тулуба 23—31, горла — 9,5—11 (висота останнього 7—12 см) (рис. 3). Вони відрізняються більш округло вигнутою ручкою, більш присадкуватим піддоном висотою 2—6 см та плоским дном діаметром 7—10 см. Кожна друга посудина має на горлі та плічках широкі смуги, нанесені білою фарбою. Уточнити їх дату можна за матеріалами могильника біля радгоспу «Севастопольський».

Так, глечик-урну № 2 ** було накрито червонолаковою тарілкою із стрімким бортиком, яку можна датувати кінцем I—II ст.²⁸ Всередині глека-урни № 5 з кам'яного ящика XVI мстився червонолаковий глек, що мав коротке, розширене догори горло та вертикально загнуті вінця. Його не можна датувати пізніше II ст.²⁹ Сам ящик був перекритий засипкою, де знайдено червонолакові тарілки, чашки, скляний гутус II—III ст., римську монету першої чверті IV ст.³⁰ Ще один глек-урна *** був накритий червонолаковим конічним кубком II—III ст. Проте ця урна відноситься до групи поховань № 41—47, 87—92, де урни № 41, 42 представлені великими світлоглиняними яйцеподібними амфорами на довгій ніжці з високим лійкоподібним горлом³¹. Судячи за скляними бальзамаріями та червонолаковими чашками, що супроводжують ці амфори, їх можна датувати не пізніше II ст. н. е.³² Це править непрямою вказівкою на час виготовлення частини глеків з біконічним тулубом, знайдених на цій ділянці могильника.

Посуд, подібний глечикам цього варіанта, відомий з поховань Єнісала, Улчіор і Томі не пізніше II ст. Імовірно, він був попередником однотипних виробів III ст. Враховуючи матеріали з могильника поблизу радгоспу «Севастопольський», можна припустити, що глеку обох варіантів завозилися із Подунав'я, найвірогідніше, з II ст. і протягом III ст. (приблизно до 70-х років).

Херсонес продовжував жваву торгівлю включно до походів готів та їх союзників у другій третині III ст. Із західнопонтійських центрів у місто надходили керамічні вироби (світильники, ойнохої, глеку, кубки), а також бронзові пряжки з інкрустацією та деякі типи фібул³³. Повністю схожі на західнопонтійські також глиняні кубки-глечики банкоподібної форми з муфтоподібними вінцями та ледь канельованим тулубом****. У Херсонесі вони зустрічаються не раніше III і до кінця IV ст. Подібний посуд добре відомий в Ескусі, Новіодунумі, Каллатії, Діногетії, Сачідаві, Томах та інших центрах подунайських провінцій з II ст.³⁴. Імовірно, вони почали завозитися у Херсонес лише в період

²⁷ Стржелецкий С. Ф. Отчет о раскопках могильника III—IV вв. на территории совхоза «Севастопольский» в 1962 г. // Архив ГХМ.— Д. № 856, 1.— Л. 58, 59.— Рис. 148, 149; Л. 168.— Рис. 428.

* Могильник біля радгоспу «Севастопольський», урна № 2 (1956 р.); № 5, 81 (1961 р.); № 101, 121 (1962 р.).

** ДХМ, інв. № 4/36444.

²⁸ Стржелецкий С. Ф. Отчет ... 1956 г.— Л. 36.— Рис. 156; Порівн.: Книпович Т. Н. Указ. соч.— С. 314.— Рис. 11, 1.— Тип. 9 А (Т).

²⁹ Див.: Книпович Т. Н. Указ. соч.— С. 307.— Рис. 5, 5.— Тип. 20 (М).

³⁰ Стржелецкий С. Ф. Отчет о раскопках позднеантичного могильника в совхозе «Севастопольский» в 1961 г. // Архив ГХМ.— Д. № 854, 1.— Л. 7, 10, 11.— Рис. 48.

*** ДХМ, інв. № 81/36561.

³¹ Стржелецкий С. Ф. Отчет ... 1961 г.— Л. 26.— Рис. 115, 116, 119, 120, 189, 195.

³² Могильник біля радгоспу «Севастопольський», урни 41, 52, 63, 69, 97, 116, 126, 153, 196^a; Див.: Кунина Н. З., Сорокина Н. П. Стекланные бальзамарии Боспора // ТГЭ.— 1972.— Т. 13.— Тип. 1, гр. 2, вариант А.— Тип. 3; Арсеньева Т. М. Некрополь Танаиса.— М., 1977.— С. 126.— Табл. XXIII, 6; Петерс Б. Г. Краснолаковая керамика из раскопок Михайловского поселения // КСИА АН СССР.— 1976.— Вып. 145.— С. 85.— Рис. 10, 11.

³³ Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э.— К., 1982.— С. 106.— Рис. 71, 7.— С. 117.— Рис. 47, 1—3.— Тип. 11—12.

**** ДХМ, інв. № 434, 17097, 23536, 34/36757 та ін.

³⁴ Зубарь В. М., Сорочан С. Б. Новый погребальный комплекс II—IV вв. н. э. ... — С. 108.— Рис. 3, 3.

Рис. 5. Бронзова статуетка актора-раба.

Рис. 4. Світильник III—IV ст. н. е. у вигляді «трубки в каганці».

найбільшого пошквалювання зв'язків міста з Мезією у першій третині III ст. З цього часу в Херсонесі зустрічаються світильники, виготовлені на гончарному крузі, іноді у вигляді широкої трубки, що кріпилася до дна круглого каганця (рис. 4). Деякі з них виготовлено з рожевої щільної глини із безліччю дрібних блискіток, що не дозволяє припустити місцеве їх виробництво*. За супроводжуваними матеріалами можна встановити, що вони були відомі в місті вже в III ст.³⁵, продовжували існувати пізніше. Повністю аналогічні їм вироби знайдено в Мезії, Капідаві й Томах, де вони, ймовірно, виготовлялися у II—IV ст.³⁶ На це вказують виявлені тут перехідні форми подібних світильників, тоді як у Херсонесі вони невідомі.

У 50—70-х роках III ст. Херсонес зберігав старі контакти, хоч варварські походи призвели до скорочення торговельного обігу. Проте цей занепад у розвитку торгівлі не можна пов'язувати з економічною кризою, оскільки наприкінці III — початку IV ст. знову активізувався ввіз товарів до міста із Західного Причорномор'я³⁷. Це підтверджують численні знахідки світильників, виготовлених в гончарних майстернях у районі Одеса, Діонісополя та інших центрів на території Фракії³⁸. В цей період у місті з'являються ювелірні вироби, срібні шийні гривни, поясні гарнітури, фібули з інкрустацією та шарнірні з так званими цибулеподібними голівками, центри виробництва яких розміщувалися на Дунаї та в Західних провінціях³⁹.

Таким чином, херсонеська торгівля із Західним Понтом тривала без помітних перерв до кінця римського періоду. Звичайно немає підстав для перебільшення її ролі в економіці Херсонеса і тим більше в економіці західнопонтійських провінцій, оскільки вона завжди супроводжувала військово-політичні зв'язки цих районів. За нашими підрахунками, обсяг цієї торгівлі не перевищував 3% херсонеського імпорту. Для порівняння зазначимо, що торгівля з Малою Азією становила понад половину загального зовнішнього торгового обороту Херсонеса. Проте помітна стабільність цих відносин, безсумнівно, вказує на те, що для Херсонеса вони були дуже важливими. Нові матеріали свідчать, що ці зв'язки не обмежувалися економічними інтересами, а проявлялися і в культурних контактах.

* Ермітаж, інв. № X. 1948. 72; ДХМ, інв. № 11/36713, 38/36789, 3/36849 та ін.

³⁵ Косцюшко-Валожинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 г. // ИАК.— 1907.— Вып. 25.— С. 96.— № 1960; Косцюшко-Валожинич К. К., Скубатов М. И. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1907 г. // ИАК.— 1911.— Вып. 42.— С. 55.— № 2286.

³⁶ Scorpan C. Tipi sconosciuti di lumini a olio romani e il problema di certe trasmissioni nel primo feudalesimo // Pontica.— 1973.— Т. 6.— Р. 212—215.— Fig. 2; 4, 2.— Tip. 13.

³⁷ Сорочан С. Б. Вказ. праця.— С. 14.

³⁸ Сорочан С. Б., Шевченко А. В. Указ. соч.— С. 97—100.— Рис. 5, 6.

³⁹ Зубарь В. М. Указ. соч.— С. 58.— Рис. 37, 1; Зубарь В. М., Сорочан С. Б. Указ. соч.— С. 122, 127.— Рис. 9, 1—10, 14, 16; 10, 6; Амброз А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы // СА.— 1971.— № 2.— С. 102, 103.

Одним із підтверджень висловленої думки є бронзова статуетка, знайдена в 1983 р. у портовому районі Херсонеса⁴⁰. Вона зображає актора, на що вказує маска на його обличчі (рис. 5), і відноситься до жанрових творів, які досить рідко зустрічаються в дрібній пластиці. У фігурки відбита стопа лівої ноги і можна припустити, що саме цією ногою актор стояв на невеликому круглому постаменті. Актор виступає в ролі раба, про що свідчить коротка туніка та амфора на плечі. Схоже, що це «кухонний» раб — персонаж з так званої нової комедії, відродженої в перших століттях н. е. і популярної в римських провінціях, зокрема на території Мезії.

Підтверджує це і поліхромна мозаїка із зображенням персонажів комедії Менаандра «Ахейці», відкрита болгарськими археологами в Ескусі⁴¹. Датується статуетка періодом не раніше II ст., привезена вона з Мезії, де подібні вироби дрібної пластики широко відомі. Найближчою аналогією може правити срібна статуетка актора-раба, знайдена в похованні II — початку III ст. неподалік від м. Варни⁴².

Особливої уваги заслуговує бронзова табличка із зображенням Діоніса в едикулі, знайдена 1966 р. в околицях Херсонеса, що її ми прийняли спочатку за посвятний предмет⁴³. Вивчення засвідчило, що це бронзова матриця, яка використовувалася для виготовлення відбитків зображень Діоніса на найтонших платівках благородних та кольорових металів, тобто для виготовлення своєрідних ікон цього божества. Знахідка матриці стверджує, що в Херсонесі виготовляли посвятні предмети, імовірно, для солдатів римської армії, не виключене їх використання місцевим населенням при відправленні культу Діоніса.

Подібні матриці добре відомі на території нижньої Мезії: серію виробів із зображенням Зевса, Гери, Артеміди, Геракла та інших божеств виявлено в Абритусі (сучасне м. Разград)⁴⁴. Зустрічаються вони і в інших районах Мезії та Фракії⁴⁵. Датуються матриці першими століттями, не раніше II ст. н. е.

У Херсонесі Таврійському відомі й інші предмети, які свідчать про вплив Фракії та римського провінціального мистецтва. Тут знайдено вироби, що тривалий час у науковій літературі називалися в одних випадках головними шпильками⁴⁶, в інших — туалетними паличками⁴⁷. Виготовлялися вони з кістки, дерева, бронзи. Це круглі у перетині стержні, один кінець яких закінчується кільцем, а другий — зображенням Афродіти, голуба. Оскільки їх знаходили переважно з обламаними кінцями, інтерпретація виробів утруднювалася.

Серед останніх таких знахідок у Херсонесі можна назвати кістяний фрагмент із зображенням Афродіти⁴⁸. У фігурки відсутні голова, верхня частина тулуба, права рука та ступні ніг. Лівою рукою богиня притримує одяг, що рівними складками спадає додолу. Зліва біля її ніг зображений дельфін (рис. 6, 4), атрибут Афродіти — покровительки моряків. Зображення досить схематичне, можливо, належить майстрові середньої руки. Подібні кістяні знахідки, але кращої роботи та схо-

⁴⁰ *Кадеєв В. И.* Раскопки в портовом районе Херсонеса // АО 1983.— М., 1985.— С. 280.

⁴¹ *Иванов Т.* Проучвания на града през римската и ранновизантийската епоха в България (1944—1964) // Археология.— 1964.— Кн. 3.— С. 37.— Обр. 2.

⁴² *Минчев А.* Сребърна статуетка на актьор от Одесос // Археология.— 1981.— Кн. 1, 2.— С. 45—47.

⁴³ *Кадеєв В. И.* Херсонес Таврический в первых веках н. э.— Харьков, 1981.— С. 30.

⁴⁴ *Majewski K.* Kultura rzymska w Bulgarii.— Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969.— S. 121.— Rys. 156—161.

⁴⁵ *Велков И.* Новооткрити старини // ИАИ.— 1932, 1933.— Т. 7.— С. 414; *Минчев А., Ковачев Н.* Необнародвани паметници от Севлиево // Археология.— 1967.— Кн. 2.— С. 41.— Обр. 4.

⁴⁶ *Иванова А. П.* Художественные изделия из дерева и кости // АГСП.— М.—Л., 1955.— С. 432.

⁴⁷ *Сокольский Н. И.* Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья.— М., 1971.— С. 220.

⁴⁸ *Кадеєв В. И.* Раскопки в портовом районе Херсонеса // АО 1982.— М., 1984.— С. 264.

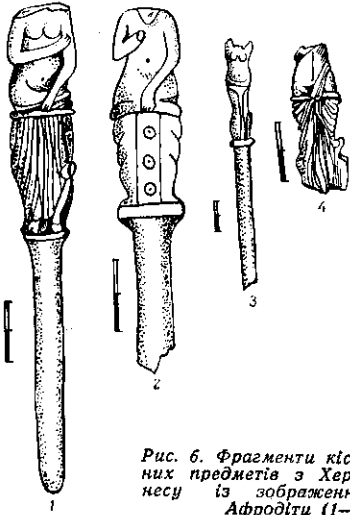

Рис. 6. Фрагменти кістяних предметів з Херсонесу із зображенням Афродіти (1—4).

ронності, в Херсонесі непоодинокі. На деяких зображеннях Афродіти з дельфіном біля ніг⁴⁹, на інших — Афродіти Стидливої* (рис. 6, 1—3).

Аналогічні і за сюжетом, і за технікою виконання фрагментовані кістяні предмети добре відомі серед археологічних знахідок, виявлених у Фракії та Мезії⁵⁰ (рис. 7). Вироби, що добре збереглися, знайдено у жіночих похованнях римської доби в некрополі м. Августа Траяна (сучасне м. Стара Загора)**. Загальна довжина знахідок — 18—19 см, діаметр стрижня до 1 см. На одному кінці предмета кільце діаметром 2,5—3 см, на другому — рельєфне зображення Афродіти (рис. 7, 2). І форма, і розміри виробів переконують, що це не головні шпильки і не туалетні палички. Можна припустити, що це культові чи вотивні

предмети, оскільки зображення на них досить певні: Афродіта, рідше — голуб, що входить до її свити і є символом родючості***. Схоже, що ці предмети відігравали якусь роль у поховальному обряді жінок і дівчат римської Фракії, пов'язану з культом Афродіти хтонічної: всі знахідки виявлені *in situ* походять із жіночих поховань. Про існування такої іпостасі Афродіти свідчить і спеціальна література⁵¹.

У Херсонесі названі предмети з'являються в перших століттях н. е., можливо, з переселенцями чи вихідцями із Фракії або під їхнім впливом. На жаль, умови знахідки не дають доповнень для уточнення їх інтерпретації. До цього часу не встановлено призначення двох керамічних червонолакових платівок серцеподібної форми, оздоблених різьбленим орнаментом з дрібних насічок (рис. 8). Знайдені вони в одному з поховань херсонеського некрополя⁵². Платівки аналогічної форми та розмірів, але з багатшим орнаментом (стилізованим рослинним), виявлено в некрополі римської Пауталії****.

Значний фракійський та західнопонтійський культурний вплив помітний на деяких херсонеських пам'ятках мистецтва. На схожість надгробних рельєфів із сценою «загробної трапези» Херсонеса та Одеса в свій час вказувала Г. П. Іванова⁵³. Значна кількість цих надгробків у Херсонесі свідчить про досить широкий попит на них серед заможних верств місцевого населення. Замовлялися вони переважно місцевим майстрам, що виконували їх на зразок західнопонтійських, але з врахуванням запитів замовника, місцевих традицій і особливостей матеріалу, з якого вони виготовлялися.

В існуванні фракійського впливу переконує нова група посвятних рельєфів місцевого виробництва, серед яких — і знахідки з портового

⁴⁹ ОАК за 1885.— СПб., 1897.— С. 107.— Рис. 257; Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом // ИАК.— 1905.— Вып. 16.— С. 49.— Рис. 8.

* Випадкова знахідка 1950 р. на березі моря в Херсонесі.

⁵⁰ Милчев А., Пеков Д. Новооткрити находки от Михайловград (Монтана) // Археология.— 1965.— Кн. 3.— С. 50.— Обр. 6; Preda C. Callatis: necropola gotapo-bizantina.— Vucurești, 1980.— РІ. XXIX; Перник.— София, 1981.— Т. 1.— С. 180.— Обр. 123, 6.— С. 191.— Обр. 132. Фрагмент кістяного предмета з Афродітою із Рацїерію, виставлений у експозиції Окружного музею в м. Відін.

** Вдячні науковому співробітнику Окружного музею в м. Стара Загора К. Калчеву, який надав можливість ознайомитись з цими знахідками.

*** Кілька бронзових предметів із зображенням голуба є в колекції Археологічного музею м. Варна.

⁵¹ Farnell L. The Cults of the Greek States.— Oxford, 1896.— Vol. 2.— P. 652.

⁵² ИАК.— 1911.— Вып. 42.— С. 6, 9.

**** Пластини зберігаються в Окружному музеї м. Кюстендила. Ознайомила нас з ними науковий співробітник музею Л. Стайкова.

⁵³ Іванова Г. П. Сцена загробної трапези на херсонських надгробних рельєфах // Археология.— 1970.— Т. 23.— С. 74—90.

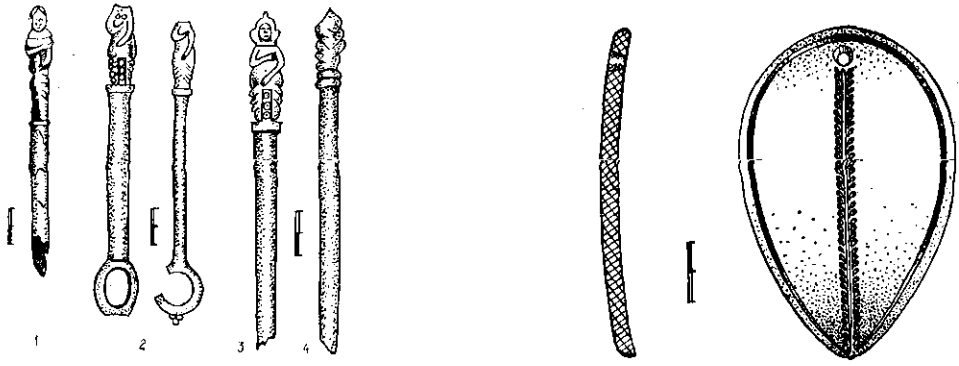

Рис. 7. Кістяні предмети з зображенням Афродіти з Мезії та Фракії (1—4): 1—Монтана. Окружний музей м. Михайловограда; 2—Августа Траяна. Окружний музей м. Стара Загора; 3—Рацієрій. Окружний музей м. Відін; 4—Каллатіс (Předa C. Callatis..., рf. XXIX).

Рис. 8. Червонолакова керамічна платівка з некрополя Херсонеса.

району Херсонеса. Рельєфи виконані безумовно за фракійськими сюжетами, але мають певні місцеві особливості в художній манері та деяких деталях зображення⁵⁴. Один з них виявлено 1970 р. при розбиранні ранньосередньовічної стіни. Прямокутна мармурова стела мала заокруглений лівий кут та зображала вершника біля вітваря (рис. 9). Нижній край стели зберіг вузьку смугу облямівки. Сліди збитої зубилом облямівки можна помітити і вповдовж лівого краю. Зображення виконане в досить високому рельєфі і збереглося повністю, незначних ушкоджень зазнали лише фігури вершника та коня. Від зображення вітваря збереглася лише ліва половина. Кінь та вершник на рельєфі повернуті праворуч. Вершник різко зупинив коня і стримує його біля вітваря, на якому горить вогнище. На такий задум автора твору вказують складки одягу, що розвівається за спиною вершника, туго натягнуті поводи та фігура коня з високо піднятою лівою передньою ногою. Поза коня важка, статична. Помітна також певна невідповідність пропорцій вершника і коня: вершник присадкуватий, без талії і, незважаючи на пряму посадку, видається сутулуватим, з непропорційно великою головою. Дуже виразне обличчя вершника з бородою та пишною шапкою волосся, перевитого стрічкою; персонаж одягнений у хламиду. За спиною у нього згорнута накидка, на ногах — чоботи.

В цілому рельєф виконаний у відповідності з канонами, характерними для подібних фракійських пам'яток: стела майже повністю заповнена зображенням, непропорціональна фігура вершника головою впирається в край стели тощо⁵⁵. Однак пам'ятка відрізняється від уже відомих зображень фракійського вершника, описаних в літературних джерелах, присвячених пам'яткам з території Балканського півострова⁵⁶. Найбільш близькі за композицією зображення зустрічаються серед рельєфів з вершником і присвятами богам Асклепію⁵⁷. Це може вказувати на те, що стела виготовлена в Херсонесі, але, можливо, на замовлення одного з уродженців Фракії — солдата місцевого римського гарнізону.

Інший рельєф, що зображує фракійського вершника, знайдено на дні водозбірної цистерни 1975 р. у приміщенні, суміжному з тим, де

⁵⁴ Кадеєв В. И. Раскопки в Херсонесе // АО 1970.— М., 1971.— С. 268—269; Кадеєв В. И., Романчук А. И. Раскопки в портовом районе Херсонеса // АО 1975.— М., 1976.— С. 330.

⁵⁵ Див.: Кобылина М. М. Античное искусство на территории Болгарии // Материалы по теории и истории искусства.— М., 1956.— С. 65.

⁵⁶ Kazanow G. Die Denkmäler des Thrakischen Reitergottes in Bulgarien.— Budapest, 1938; Scorpan C. Cavalerul trac.— Constanta, 1967.

⁵⁷ Ibid.— Taf. 40, 238.

виявлено перший рельєф. Зображення різьблене на прямокутній вапняковій стелі з ледь заокругленими кутами (рис. 10). Зберігся він не повністю: відбито правий нижній кут і частково пошкоджено верхній. Значно пошкоджені фігура вершника і коня, важко визначити окремі деталі рельєфу. Однак немає сумніву, що знахідка виготовлена в Хер-

Рис. 9. Мармуровий рельєф із зображенням фракійського вершника.

Рис. 10. Вапняковий рельєф із зображенням фракійського вершника.

сонесі. На це вказує матеріал стели та характер зображення вершника. Датується пам'ятка не раніше II ст.

Цілком імовірно, що обидва рельєфи належали до посвятних і зберігалися в одному приміщенні, хоч потім виявилися в сусідніх. Знахідки дають можливість припустити, що в портовому районі Херсонеса поруч із приміщенням казарми, розташованої біля міських воріт, містилося фракійське святилище.

Розглянуті матеріали свідчать не тільки про існування економічних і культурних контактів Херсонеса Таврійського з римською Фракією та Мезією, але й про вплив культури останніх на деякі сторони побуту, ідеології та образотворчого мистецтва херсонеського населення.

В. И. Кадеев, С. Б. Сорочан

ХЕРСОНЕС И ЗАПАДНЫЙ ПОНТ: ПРОБЛЕМА КОНТАКТОВ

В статье рассмотрены новые и некоторые давно известные, но не привлекавшие к себе внимания, материалы из раскопок Херсонеса, указывающие на торгово-экономические и культурные связи Северного Причерноморья с Мезией и Фракией в первых веках нашей эры. Об этом свидетельствуют обнаруженные в Херсонесе мортарии мастеров Марка Аретсио и Филемона, клейменные светильники II — начала III в., краснолаковые сосуды с рельефным орнаментом, кубки-горшочки баночной формы с каннелированным туловом, а также довольно многочисленные светильники фракийского типа IV—VI вв. По-видимому, из Подунавья со второй половины II в. и до 70-х гг. III в. поступали два варианта однотипных кувшинов с биконическим туловом на высоком поддоне. Обнаружены также материалы, свидетельствующие об определенном влиянии римской провинциальной культуры на быт, идеологию и изобразительное искусство Херсонеса. Это бронзовые статуэтки божеств, имеющих аналогии в Мезии и Фракии; жанровая статуэтка, изображающая раба-актера; бронзовая матрица для изготовления изображений Диониса, подобная найденным в Абритусе и Фракии; культовые или votивные костяные стержни с кольцом на одном конце и изображением Афродиты на другом. В портовом районе Херсонеса найдены мраморные и известняковые рельефы с изображением фракийских всадников и Асклепия, которые позволяют предположить, что по соседству со зданием казармы у городских ворот находилось святилище, которое посещали солдаты римского гарнизона фракийского происхождения.

В целом объем торговли Херсонеса с Западным Понтом не превышал 4% импорта города, однако с учетом транзитных товаров, шедших через Мезию из Италии и западных провинций Римской империи, он достигал 10%.

V. I. Kadeev, S. B. Sorochan

THE CHERSENESE AND WEST PONT: PROBLEMS OF CONTACTS

Based on materials of the excavations in the Chersonese, the paper elucidates new and well-known but scanty data which testify to trade-economical and cultural relations of the North Black sea area with Mezia and Frakiya in first centuries of this era. Mortars of masters Mark Aretsiio and Filemon, branded lighting appliances of the 2nd — early 3d centuries, red-lacquer vessels with relief ornament, bawl-pots of jar shape with cannelured body as well as rather numerous lighting appliances of the Frakian type of the 4th — 6th centuries discovered in the Chersonese testify to it. Two variants of one-type jugs with a bicónical body on a high bottom were apparantly coming from Podunavie (the Danube area) since the second half of the 2nd century and to 70s of the 3d century. Materials which confirm a certain effect of the Rome province culture on the every-day life, ideology and the fine arts of the Chersonese were also found: bronze statuettes of divinities having analogs in Mezia and Frakiya; a genre statuette depicting a slave-actor; a bronze matrix for making Dionysus images, the like is found in Abritus and Frakiya; cult and votive ivory rods with a ring on one end and Afrodite image on the other. Marble and limestone reliefs with images of the Frakian riders and Asklepi which permit supposing that a shrine was situated near the barracks beside the town

gates which was visited by the soldiers of the Frakian extraction from the Rome garrison have been found in the port region of the Chersonese.

On the whole, trade volume of the Chersonese with West Pont did not exceed 4 % of the town import, but with regard for transit goods going via Meziya from Italy and western provinces of the Roma empire it achieved 10 %.

Одержано 12.01.88.

Тринефні споруди у черняхівському домобудуванні

Б. В. Магомедов

Аналізується тип будівель, що потрапив у Східну Європу з північної Германії. Ско-рочені пропорції черняхівських тринефних споруд пояснюються умовами іншого етно-соціального та географічного середовища. Доводиться, що для зведення стін цих споруд використовувалися різні матеріали, в тому числі блоки дерну, а в конструкції даху застосовувалося глиняне покриття.

Поняття черняхівської культури як поліетнічного утворення нині стало загальноприйнятим. Свідoctва про вплив на її формування племен слов'янського, пізньоскіфського, сарматського, германського, фракійського походження представлені археологічним матеріалом різних категорій¹. Серед різноманітності черняхівського домобудування деякі типи споруд вдалося переконатливо пов'язати з культурною традицією певного етносу. Так, підквадратні напівземлянки з печами-кам'янками, поряд з іншими ознаками, є слов'янським елементом у черняхівській культурі², кам'яні будинки Причорномор'я — залишками еллінізованого пізньоскіфського населення³. У 60-ті роки увагу дослідників привернули так звані «великі» або «довгі будинки», походження яких пов'язувалося з германськими домобудівними традиціями⁴. Головною відмінною рисою цих наземних будівель є значна площа — 65—120 м² та більше, — а також їх поділ на житлову та господарську частини (що, зрештою, прослідкувати не завжди вдається). Е. А. Рікман вважав, що це помешкання великих патріархальних сімей. Вони виникли під германським впливом, хоч споруджувалися різними племенами⁵. М. О. Тиханова, вивчивши два, що добре збереглися, «довгих будинки» на поселенні Лепесівка, співставляла їх з германськими *Stallhaus* Північно-Західної та Центральної Європи, а ліпну кераміку — з матеріалами могильника Дитиничі та пам'яток Німеччини і Польщі⁶. Пізніше цей тип будівель розглядав В. К. Воляник. На жаль, без достатніх підстав він вважав, що необхідною рисою «великих будинків» є їх виразна дво- (або багато-) камерність, а тому виключав з-поміж них усі молдавські матеріали. «Достовірні» споруди з Волині та Середнього Подніпров'я пов'язані із

¹ *Археология Украинской ССР.* — К., 1986. — Т. 3. — С. 70—100.

² Баран В. Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. — К., 1981. — С. 18—61.

³ Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — К., 1987. — С. 16—25.

⁴ Рікман Э. А. К вопросу о «больших домах» на селищах черняховского типа // СЭ. — 1962. — № 3. — С. 121—138; Тиханова М. А. Раскопки на поселении III—IV вв. у с. Лепесовка в 1957—1959 гг. // СА. — 1963. — № 2. — С. 178—190.

⁵ Рікман Э. А. Указ. соч. — С. 121—138; Рікман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. — М., 1975. — С. 88—105.

⁶ Тиханова М. А. Указ. соч. — С. 178—190; Тиханова М. А. Раскопки поселения у с. Лепесовки // VII Международный конгресс доисториков и протоисториков. Доклады и сообщения археологов СССР. — М., 1966. — С. 209—214.